

ПЕДАГОГИЧЕСКИЯТ ПОДХОД ПРИ РАБОТА С ДЕЦА ОТ РАЗЛИЧНИ ЕТНОСИ (ПРОЯВЛЕНИЯ НА «ЕФЕКТА НА ОЧАКВАНЕТО»)

Доц. д-р Иван П. Иванов
ШУ «Еп. Константин Преславски»

Съвременната педагогика отделя малко място на особеностите на отделните етноси, населяващи България и традиционно има обобщаващ характер. Разбира се, че една теория трябва да разкрива инвариантното, но също така е вярно, че без да се познават индивидуалните особености на учениците трудно може да се работи достатъчно ефективно. Особеностите на етнокултурната среда, в която едно дете расте и се социализира неминуемо оказват влияние на някои негови параметри, имащи значение за учебния процес.

Етническата хетерогенност е отличителна черта на огромната част от обществата по света. По тази причина за социалните науки, в това число и за педагогиката, етносът и свързаните с него понятия се оказва централна категория.

Специфични феномени, характерни за отношенията мнозинство-малцинства са етническите стереотипи и предразсъдъци, явната и скрита дискриминация и расизмът. Много често последните имат институционален и структурен характер и механизъм и без едно общество да е расистко (културна ориентация, залегнала и реализирана чрез базовите обществени институции), в него се срещат случаи на **«институционален расизъм»**. С това понятие, въведено от *Роберт Блаунер* се означава дискриминацията в работата на работещите в училището, полицията, съда, които подхождат към човека според етническата му принадлежност, на базата на предразсъдъците за непълноценност на някои етноси. В тези случаи предразсъдъците имат много широка основа и ефект.

В **образованието** явното или скрито сортиране на учениците според техния етнос води до културни или социални последици. Това се прави от учителите и администраторите на базата на техните предразсъдъци и се означава с термина **«ефект на очакването»** или както е по-известен **«Пигмалион-ефект»**. Учителят най-често непреднамерено насочва развитието на учениците си в рамки, отговарящи на формираните му по всевъзможни пътища представи за тях, като етносът е един от най-силните фактори, наред със социалния произход, пола, физическите параметри, особености на хабитуса, предишните резултати от обучението, нивото на групата, отношението на учителя към групата и пр. Постепенно в него се формират определени стереотипи, които влияят. Промяната на тези стереотипи, свързана с различни лица е много труден процес.

Очакванията на учителя към различните категории ученици предизвикват ответен ефект, изразяващ се в това, че считаният за по-интелигентен или по-неинтелигентен (културен, добър и пр.) се изявява като такъв. Учителят работи по-ефикасно, ако предварителната му нагласа е оптимистична.

Първите изследвания в тази насока правят *Роберт Розентал* и *Ленар Якобсон* през 60-те години, по-късно това прави Цимерман и др. автори. След това изследвания се правят и в лоното на теорията за етикетажа, според която училищната успеваемост не се дължи толкова на качествата на ученика, колкото на материализираните очаквания на учителя в учебния процес и особено в оценката на учениците.

През периода 1996-97 г. проведохме поредица от изследвания на "Пигмалион-ефекта" при възприемането от учителя на деца от трите основни етноси, живеещи в България - българчета, турчета и ромчета. В извадката са включени 157 учители от Североизточна България, от различни етноси, работещи в различни степени на образователната система.

Изследването включваше регистрация на представите на учителите за особеностите на децата от различните етноси като агенти на педагогическия процес, за качествата на личността на учениците, за тяхната агресивност, за участието им в междуличностните отношения и др. По-големи подробности, както и емпиричните данни може да се видят в други наши публикации [Иванов, И. "Пигмалион-ефектът" при възприемане от учителя на ученици от основните етноси. - Педагогика, N 10, 1996, 36-47; Иванов, И. Проблеми на интеркултурното образование. Ш., Аксиос, 1997].

Следват основните резултати:

1. НАГЛАСА НА УЧИТЕЛИТЕ ЗА ПРИЛАГАНЕ НА ЕТНОДИФЕРЕНЦИРАЩ ПОДХОД

Параметрите, по които търсихме *различията на учениците* от основните етнически групи в България като агенти на педагогическия процес бяха 8: (1). умения за индивидуална, самостоятелна и групова работа; (2). взаимоотношения с учители и съученици; (3). интереси; (4). влагани усилия в учебния процес; (5). желание за участие в учебния процес; (6). отговорност; (7). дисциплина и поведение; (8). навици за учене и работа.

От своя страна *параметрите на учебния процес, по които учителите се съобразяват с етническите особености на учениците* бяха 19: (1). определяне на педагогическите цели; (2). използвана методика; (3). обяснения; (4). начин на поставяне на учебни проблеми; (5). планиране на работата; (6). предварителна подготовка; (7). използвани дидактически материали за онагледяване; (8). отделяно внимание към нуждите на учениците; (9). мотивиране и ориентация на учениците; (10). пространствено локализиране на дейностите в стаята; (11). изпитване и оценяване; (12). анализ на резултатите; (13). маниер на обличане и говорене на учителя; (14). взаимоотношения "учител-дете"; (15). стандарти за индивидуална и групова работа, които се налагат от учителя; (16). условия за работа; (17). организация на работата; (18). състав на групите при групова работа (игра); (19). задаване на домашна работа.

И в двата случая индивидуалните мнения се трансформират в коефициент, вариращ от 0 до 1 (минимум-максимум). Отговорите са даваха по схемата: **«как е» (PM - реално мнение) и «как трябва да е» (IM - идеално мнение).**

Според учителите в повечето от изброените параметри се проявяват различия между децата от различните етноси. Любопитно е, че те считат, че етническите особености се проявяват в минимална степен само в отговорността на децата, разбираана като отношение към учебния процес (PM 0,33, докато при другите изследвани параметри PM от 0,39 до 0,53), още по-интересно е, че в идеален план (как би трябвало да бъде), се счита, че етносът не трябва да влияе на взаимоотношенията, желанието за участие в учебния процес, отговорността, дисциплината и поведението, навиците за учене и работа. (IM 0,24-0,29)

Учителите посочват, че безусловно се съобразяват с етническия произход на децата, с които работят при обясненията (PM 0,82), но би трябвало да го правят, освен това и при предварителната подготовка, и при поставянето на педагогическите цели (ИМ 0,68-0,67).

Много често това се прави при предварителната подготовка; използваната методика; начина на поставяне на учебни проблеми; планирането на работата; педагогическите цели; мотивацията и ориентацията; стандартите за работа, които се налагат от учителя; организацията на работата; отделянето вниманието към нуждите; състава на групите при групова работа (игра); използваните дидактически материали за онагледяване; анализа на резултатите; домашна работа на учениците; условията за работа (PM 0,59-0,35). Единствената категория, която не е сред изброените в идеален аспект е пространственото локализиране на дейностите в стаята (ИМ 0,38).

Много рядко се съобразяват с етносите при пространственото локализиране на дейностите в стаята; изпитването и оценяването; взаимоотношенията “учител-дете” в групата (PM 0,32-0,26); маниера на обличане и говорене (PM 0,05). Същото е и в идеален план - счита се, че не трябва да се съобразяват с етническия произход при изпитването и оценяването; при реализацията на взаимоотношенията “учител-дете” (ИМ 0,30-0,33); маниера си на обличане и говорене (ИМ 0,11).

Учителите, работещи в различните видове училища виждат различия между етносите, но мненията им за значимостта им се различават. Колкото е по-висока степента на учебното заведение, толкова като по-значими и по-многостранни се оценяват разликите.

За учителите от средния и горен курс различията се много силни по отношение на: уменията за работа; влаганите усилия в учебния процес; взаимоотношенията; интересите; навиците за учене и работа; дисциплината и поведението; желанието за участие в учебния процес; отговорността (PM и ИМ от 0,68-0,50).

Учителите от средния и горен курс съобразяват с етническия произход на децата винаги предварителната подготовка и обясненията (PM 0,75-0,63) и никога не го правят по отношение на пространственото локализиране на дейностите, изпитването и оценяването и маниера на обличане и говорене (PM 0,38-0,00). Същото е и в идеален план. По отношение на останалите параметри това се прави според ситуацията.

За началните учители различията между етносите са в: уменията за индивидуална, самостоятелна и групова работа; интересите; влаганите усилия в учебния процес; взаимоотношенията; навиците за учене и работа; дисциплината и поведението (PM и ИМ 0,75-0,50)

Те съобразяват винаги с етническия произход на децата обясненията, методиката, предварителната подготовка, мотивацията и ориентацията (PM 0,94-0,69). В идеален план биха желали да съобразяват още стандартите за работа, целите и анализа на резултатите (ИМ 0,69- 0,56).

Никога не съобразяват с етническия произход на децата взаимоотношенията “учител-дете” и маниера на обличане и говорене (PM 0,38-0,13). Същото е и в идеален план.

Детските учителки са най-малко склонни да виждат различия между децата. Това е особено силно в идеален план (т.е. не би трябвало да има различия) - почти всички параметри на различията, свързани с възпитателния процес се отхвърлят (ИМ 0,36-0,16).

Детските учителки никога не отделят приоритетно внимание към даден етнос, не се съобразяват с етносите при пространствено локализиране на дейностите, взаимоотношенията “учител-дете”, изпит-

ването и оценяването, маниера на обличане и говорене (PM 0,30-0,02). Аналогично е и мнението им в идеален план.

Те съобразяват винаги обясненията си с етническият произход на децата (PM 0,82). Интересен факт е, че в идеален план те биха желали винаги да съобразяват с етническият произход на децата още предварителната подготовка, планирането, поставяне на учебни проблеми, педагогическите цели, начина на мотивацията и ориентацията (ИМ 0,74-0,68).

Мненията на учителите - българи и турци за съществуващи различия между етносите се различават.

Българите считат, че има повече такива сериозни различия: уменията за работа; вложените усилия в учебния процес; интересите; взаимоотношенията (PM 0,53- 0,48).

Българите съобразяват винаги с етническите особености на децата обясненията си (PM 0,81). Биха желали да съобразяват и предварителната си подготовка (ИМ 0,69). Никога не го правят по отношение на пространственото локализиране на дейностите, изпитването и оценяването, взаимоотношенията "учител-дете", маниера на обличане и говорене (PM 0,29-0,05). В повечето случаи го правят и при останалите параметри на учебния процес.

Турците считат, че в нито една от изследваните сфери децата от различните етноси не проявяват във висока степен диференциращи ги особености (PM 0,33-0,17). Същото е и в идеален план, т.е. така би трябвало да бъде (ИМ 0,00-0,33).

Турците имат противоречиво поведение. Те практически не виждат разлика между децата от педагогическа гледна точка, затова и отговарят, че никога не реализират етнодиференциращ подход и не биха искали да го правят при пространственото локализиране на дейностите, домашната работа, анализа на резултатите, условията на работа, взаимоотношенията "учител-дете", изпитването и оценяването, маниера на обличане и говорене, отделяното внимание, използваните дидактически материали за онагледяване (PM и ИМ 0,00-0,17). В същото време декларират, че съобразяват поведението си с етносите в много по-значителна степен от българите в други параметри: в обясненията (PM 0,83), но биха желали да го правят и при целите; мотивацията и ориентацията; предварителната подготовка; организацията на работата, планирането; методиката, начина на поставяне на учебни проблеми; стандартите за работа, които се налагат от учителя; състава на групите (ИМ 0,83- 0,50). Оказва се, че едновременно не виждат разлики между етносите, а по отношение на ред параметри на педагогическия процес реализират на практика етнодиференциращ подход.

С нарастването на **педагогическия стаж на учителите**, нараства броят на сферите, в които считат, че различията между етносите се проявяват винаги в реален и в идеален план (от нито една при учители с до 5 г. стаж до 6 от 8 при учители с над 20 г. стаж), а в същото време намалява броят на сферите, за които се счита, че никога не се проявяват различия (съответно от 4 при учители с до 5 г. стаж до нито една при тези с над 20 г.).

С нарастването на педагогическия стаж нараства броят на тези особености на подхода, при които учителите се съобразяват винаги с етническият произход на учениците. При учителите с 5 г. стаж това са обясненията и домашните работи; при тези с над 20 г. - още и целите, методиката, организацията на работата, приоритетното внимание към даден етнос. В идеален план (как би трябвало да е) при учи-

телите с над 20 г. се стига практически до тотално съобразяване с произхода - включват се 18 от 19 елементи на подхода при това на много високо ниво.

С нарастването на стажа съответно намаляват особеностите на подхода, които учителят не съобразява никога с етническия произход на децата. Единствено съобразяването (по-точно е да се каже несъобразяване) на маниера на говорене и обличане твърдо е с такъв статут (PM от 0,00 до 0,25).

2. ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДЕЦАТА ОТ ОСНОВНИТЕ ЕТНОСИ УНАС

Българчетата доминират по отношение на по-голямата част от качествата, по които учителите ги оценяват. Средната им оценка е 0,72 при възможна 1,00. Най-високо са оценени в качествата: честност (0,80), висока обща култура (0,80), упоритост (0,82), амбициозност (0,82), добро семейно възпитание (0,82), общителност (0,83), добър ученик (0,85), интелектуалност (0,86), любознателност (0,92). Най-ниско са оценени в качествата: насоченост повече да дава на другите (0,54), самокритичност (0,54), радикализъм (0,55), съдържаност (0,56), винаги готов да прави услуга (0,57), постоянство (0,61), скромност (0,62), тактичност (0,62).

Учителите ги възприемат като властни (с лидерски нагласи) (0,62), независими (доминиращи) (0,53), отхвърлящи авторитетите, бунтари (0,50), но и сътрудничащи (конвенционални) (0,57), отговорни (великодушни) (0,56), покорни (0,52), зависими и водими (0,51). Те са с най-хармонично съчетание на двете противоположни тенденции в поведението (доминантност и доброжелателност в съотношение 56%:44%).

Според учителите, в българчетата в най-висока степен са развити потребностите от: общество (0,86), от постижения (0,84), от познание (0,84), от приятни усещания (0,83), от показност (0,82), от разяснение (0,81), от ред (0,81). По-слабо са развити потребностите от отстъпване (0,52), от изолация (0,48), от секс (0,45).

Учителите оценяват българчетата като най-малко агресивни (0,40). Те получават оценки под 0,5 по всички проявления на агресивното поведение и отношения на личността (телесна, вербална, индиректна, опозиционно поведение, агресивна раздразнителност, агресивно недоверие, ревност и омраза), с изключение на чувството за вина след агресия, където доминират над другите (0,52).

В очите на учителите **турчетата** са вторият по качество етнос, като общата им оценка е близка до тази на българчетата - 0,62.

Турчетата доминират над другите етноси в няколко качества, които са в логическа връзка помежду си - дисциплинираност (0,65), колективизъм (0,76), уважение към труда на другите (0,69), съдържаност (0,63), скромност (0,57), чувство за отговорност (0,68). Много високо (над 0,7) са оценени и в проявлението на такива качества като вежливост (0,71), високо самочувствие (0,71), разбирателство с родителите (0,76), любознателност (0,68), организираност (0,70), физическа сила и здраве (0,72), упоритост (0,78), трудолюбие (0,79). Най-ниско се оценяват в: радикализъм (0,39), методичност (0,40), интелектуалност (0,50), рационализъм (0,53), великодушие (0,50), винаги готов да прави услуга (0,50), впечатлителност (0,50), патриотизъм (0,51).

Турчетата се възприемат като недоверчиви (скептични) (0,50), покорни (срамежливи) (0,53), податливи на власт (без лидерски нагласи) (0,50), зависими (0,50). Балансът между доминантност и доброжелателност е изместен по посока на доброжелателността (67%:33%). В междуличностните си отношения те са много по-склонни към конформност, дружелюбие, доброжелателност, отколкото към протест, агресивност, бунтарство.

Високо развити у тях са потребностите от придобиване (0,69), одобрение (0,67) и показност (0,68), от развлечения (0,65), от уважение (0,63), от общество (0,63), а най-ниско - потребностите от секс (0,51), от създаване (0,47), от безопасност като стремеж за избягване на порицанието (0,47), от грижа от страна на другите (0,51), от изолация (0,46), от отстъпване (0,43).

Турчетата и българчетата се възприемат по-скоро като близки и сходни по агресивност (0,47 и 0,40), отколкото като различни. Те се оценяват приблизително на едно равнище, като турчетата са малко по-агресивни по всички показатели (с по 0,3-1,6), с изключение на чувството за вина, но и там разликата не е голяма (0,40 срещу 0,52). Противопоставянето в съзнанието на учителите на българчетата и турчетата от една страна и ромчетата - от друга е очевидно.

Качествата на **ромчетата** се оценяват много ниско (0,35). Оценки на нивото на другите два етноса те получават само за: физическа сила и здраве (0,64), физическа красота (0,55), високо самочувствие (0,60), общителност (0,62), впечатлителност (0,62), смелост (0,65), колективизъм (0,66). В същото време някои качества се оценяват по следния начин: интелектуалност (0,12), добро семейно възпитание (0,10), методичен (0,11), добър ученик (0,12), дисциплинираност (0,13), откровеност (0,16), рационализъм (0,19)...

Те се възприемат като непослушни (0,40), властни (0,49), несътруднически (0,45), безотговорни (0,40), неподчиняващи се (0,42), независими, бунтари (0,40)... със силно нарушен баланс по посока на доминантността (79%:21%) - един доста негативен образ.

У тях с по-високо развитие са потребностите от развлечения (0,82), от секс (0,60), от автономия (0,59), от одобрение (0,51), от показност (0,60), от самооправдание (0,53). Най-ниско са развити потребностите от безопасност като стремеж за избягване на порицанието (0,13), от постижения (0,19), от разяснение (0,22), от създаване (0,21), от избягване на неуспехите (0,20), от ред (0,11), от компенсация (0,22).

Учителите ги възприемат като най-агресивни (0,60). Те доминират във всички направления на агресивното поведение (оценки 0,58-0,84) с изключение на агресивното недоверие (подозрителност) (0,39) и особено в чувството за вина, където са с най-ниски показатели (0,26). Съчетанието на висока обща агресивност и ниско чувство за вина е извънредно опасно. Ромчетата в очите на учителите се ползват именно с реномето на "опасни" и потенциално склонни към крайно агресивно и то разнообразно по проявленията си поведение.

С нарастването на **възрастта на учителите** нарастват оценките на българчетата. В повечето случаи при турчетата и ромчетата няма ясно изразена тенденция, свързана с възрастта на учителите и това е фактор, по-скоро слабо влияещ на общата оценка на двата малцинствени етноса. Вариациите са в тесни граници и по отделните насоки на изследването си противоречат.

Оценките, които дават на трите етноса **учителите, работещи в различни степени учебни заведения** се различават. Оценките на българчетата практически са едни и същи. Не е така с другите

два етноса, при които тенденциите са различни: колкото е по-високо равнището на училището (като част от образователната система), толкова по-ниско се оценяват ромчетата: 0,38 в началния курс и 0,26 в средния и горен курс и толкова по-високи са оценките на турчетата: 0,55 в началния курс и 0,61 в средния и горен курс.

Етническият произход на учителите е един от най-силно влияещите фактори при оценяването на качествата на децата. В изследването бяха проучени учители от двата етноса, имащи най-голямо практическо значение за нашата действителност - българи и турци.

Учителите имат значителна етноцентристка нагласа, изразяваща се, както вече беше посочено в надценяване на качествата на "своя" етнос. Тя е по-силна у българите, при които разликата "свои-чужди" е много по-изразена и отношението към турчетата е по-негативно (0,65 срещу 0,55), отколкото на турците към българчетата (0,62 срещу 0,61). Турците са много по-близо до оценяването на българчетата до оценката на българите, отколкото българите до оценката на турците при оценяване на турчетата. Българите са по-мнителни (по-силен етноцентризъм) и имат склонност да подценяват турчетата или обратното, турците имат склонност да надценяват българчетата.

Ромчетата се оценяват по-високо от учителите-турци, които и към тях проявяват по-висока толерантност от българите (0,40 срещу 0,38).

3. Няколко извода

1. Учителите считат етническият произход на детето за един от основните фактори, определящи техния педагогически подход към него. Отношението е предимно на ментално-афективно равнище и в идеален план, отколкото реално и действено. То зависи много от фактори като вид училище, етнос на учителя, трудов стаж (респективно опит в работата с ученици от различни етноси).
2. Образите в очите на учителите на децата от трите основни етноси в България са повлияни от етническите стереотипи и масови етноцентристки нагласи и са сравнително устойчиви.
3. Особено негативен е образът на ромчето - ученик, към което почти всички учители подхождат с предубеждение.
4. Съчетанието на готовност за етнодиференциращ подход и стереотипни образи, някои от които с доминиращи негативни измерения, е основание да се очакват неизбежни прояви на институционален расизъм в образованието.
5. Доктрината за интеркултурно образование, която е без алтернатива за България налага необходимост от масова квалификационна работа с учителите, както и въвеждането на подобни курсове и практики в университетите.